वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

भवानीशङ्करौ वन्दे

डॉ. अमृतलालः भोगायता[१]

" श्रीसत्यव्रतशास्त्रिणां पत्रकाव्येषु महाकाव्यानामभ्यासवैदुष्यं ध्वन्यते "

श्रीमतां सत्यव्रतशास्त्रिणां पत्रकाव्येषु प्रयुक्तमहाकविकाव्यानां पत्रकाव्यप्रयुक्त-महाकविकविकर्मविशिष्टप्रतिभाप्रयोगेण तत्तत्कवीनां स्मरणाञ्जलिव्याजेन महाकाव्यानामगाधं निर्बाधं निरन्तरमभ्याससङ्गतं चिन्तनं ध्वन्यते।

सामान्यरूपेणास्माभिरवगम्यते **"यत्कवित्वबीजं प्रतिभानम्"**[२] तच्च पूर्वजन्मनः संस्कारसंस्कृतं भवत्येव, परं तत्र महाकवीनां गद्यपद्यवैशिष्ट्याभ्याससंस्कारोऽपि नितान्तं सापेक्षः। यथा भागवतपुराणे पञ्चमस्कन्धगतभरतप्रसङ्गे मृगयोनिं प्राप्तोऽपि स भरतः पूर्वजन्मस्मृतिरक्षणं चकार तच्चान्यमृगेभ्यस्तं नितान्तं विलक्षणमदर्शयत् तथैवात्र श्रीमान् सत्यव्रतशास्त्री यद्यपि सहजसरलसरससगुणसालङ्कारकाव्यरचना-निपुणोऽपि क्वचित् क्वचित् तारापथे देवेन्द्रधनुरिव स्वीयपद्यरचनायां महाकाव्यकाव्यानां पदपङ्क्तिभाववर्णान् पूरयन् राराज्यते। अनेन विशिष्टप्रयोगेन तेषां महाकाव्याभ्यासचिन्तनानुरागो लक्ष्यते तेषामेनमेव विशिष्टगुणमगौणं स्वीकृत्य पत्रकाव्यग्रन्थस्य पद्यपाकपरिणतास्वादानुभूतिप्रदं किञ्चिच्चिन्तनं प्रस्तूयते॥

एभिः २४/८/१९७५ बैंकाकनगरात् कृष्णलालमहाभागान् प्रति पत्रं प्रेषितं तत्र तैः बहूनि पद्यानि प्रस्तुतानि तत्कविकर्म तेषां वैदुष्यं दर्शयति परं तत्रैकं पद्यं महाकविकालिदासस्थितां प्रच्छन्नां प्रीतिं पुरस्करोति। यथा –

सर्वत्र नो वार्तमवैत विज्ञाः भवच्छुभेच्छासु कुतोन्यथा स्यात्।
सूर्ये तपत्यावरणाय सत्यं भवेत् प्रकाशस्य कुतस्तमिस्रा॥

अत्रेदं प्रस्तुतं पद्यं रघुवंश[३] महाकाव्यान्तर्गतं रघुकौत्ससंवादं स्मारयति अत्रस्थं पद्यप्रणयनपाटवं नितान्तं प्रशंसनीयं राजते।

बैंकाकतो डॉ. कृष्णलालमहागान्प्रति २०/०३/१९८९ दिनाङ्के प्रेषिते पत्रे अधोऽङ्कितं पद्यं वर्तते।

---

[१] प्रधानाचार्यः, ब्रह्मर्षिसंस्कृतमहाविद्यालयः – नडियाद, amrutbhogayta@gmail.com, 9428552778

[२] कवित्वबीजं प्रतिभानम्। काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १.३.१६

[३] सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन् नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम्। सूर्येतपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा॥ रघुवंशम् ५/१३

जराकृता इमे दोषास्तदागमनसूचकाः।
प्रादुर्भवन्ति कालेन न धीमांस्तत्र मुह्यति॥

अपरञ्च तस्मै प्रेषितेऽन्यस्मिन्पत्रेऽपि पद्यमित्यवर्तते।

चेतः प्रसादः सुतरां मत आवश्यको यतः।
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्जीवस्य जायते॥

पूर्वोक्तं पद्यद्वयमपि पठित्वा मान्यवराणां शास्त्रिणां श्रीमद्भगवद्गीता[४]ऽभ्यासोऽवगम्यते।

एवञ्च डॉ. कृष्णलालमहाभागान् लक्ष्यीकृत्यैव १३/०७/१९८९ प्रेषिते पत्रे

क्षणश: कणशश्चैव विद्यामर्थं च चिन्तयेत्।
इत्यादेश: शास्त्रकृतां पालनीयोऽस्ति सर्वदा॥

अत्र महोदयानां सुभाषितचिन्तनं विशेषतोऽवगम्यते, तथा च २६/०४/१९९१ दिनाङ्के बैंकाकगनराद् दिल्लीस्थदेववाणीपरिषत्सचिवान् डॉ. रमाकान्तशुक्लमहाभागान् प्रति प्रेषिते पत्रे पद्यमिदं यथा -

विलोक्य तं विस्मितमानसा सा नेतुं तमाह स्वपतिं विमुग्धा।
असम्भवं हेममृगस्य जन्मेत्यवोचदेषोऽवरजं च विद्वान्॥

अत्रापि काञ्चनमृगानुसरणं कुवर्तो भगवतो रामस्य वर्णनान्वितसुभाषितार्थं[५] स्मारं स्मारं पत्रलेखनानन्दाऽनुभूतिः[६] इति चिन्तने नातिशयोक्तिः।

अनन्तरं २०/०५/१९९१ दिनाङ्के पुरीस्थान् डॉ. सदानन्ददीक्षितमहाभागान् प्रति प्रेषिते पत्रेऽपि सुभाषितरसानुभूति ' र्व्यज्यते।

कृषे शरीरे कस्यापि साहाय्यं नोपलभ्यते।
सत्यमेवोच्यते प्राज्ञैः कृशे कस्यास्ति सौहृदम्॥

---

[४] *देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा। तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ श्रीमद्भगवद्गीता २/१३ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते। प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धि : पर्यवतिष्ठते। श्रीमद्भगवद्गीता २/६५*

[५] *असम्भवं हेममृगस्य जन्म तथापि रामो लुलुभे मृगाय। प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति॥ हितोपदेशः १/२४*

[६] *वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः। स एव दीपनाशाय कुशे कस्यास्ति सौहृदम्॥ सुभाषितरत्नभाण्डागारम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्, दिल्ली-पु. १५५/१२०*

१५/०६/१९९० बैकाकतो डॉ. कृष्णलालमहाभागान् प्रति प्रेषिते पत्रे प्रणीतमिदं पद्यं यथा –

सत्सङ्गति : पुण्यवशेन सत्यं सञ्जायते दिव्यसुखप्रदात्री।
उपार्जितान्येव मया भवेयुः पुण्यानि सत्यं जननान्तरेषु॥

अत्र पद्ये महोदयानां धन्यतानुभूतिभरितं हृदयं त्ववगम्यत एव परमत्र करुणरसस्य सिद्धहस्तः कविर्भवभूति [७]रपि स्मर्यते। तेषां महोदयानामेतस्यां रचानायां "यथेच्छा भोग्यं वो ...." पद्यस्य रजोभिर्मलिने दर्पणे प्रतिबिम्बमिव नात्यन्तं स्पष्टं परं किञ्चिदनुमानगम्यं प्रतिबिम्बं दृष्ट्याश्रयं कुरुते एतच्चैतेषां भवभूतिकाव्यानुभूतिं दर्शयति। उत्तररामचरितस्यानुत्तरोऽभ्यासोऽपि गम्यते।

दिल्लीत : श्रीदुर्गादत्तशास्त्रिणः प्रति १६/०६/१९९० दिनाङ्के प्रेषितं पत्रं विलोक्यते चेत् तत्रस्थमिदं पद्यं यथा –

स्वयमेव सतां चेतः सञ्जायेत तदुन्मुखम्।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते॥[८]

अन्यच्च -

धन्यास्ते ऋषयो लोके शास्त्रनिर्मलबुद्धयः।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम्॥

पूर्वपद्यमेभिः २४/०४/१९८७ दिनाङ्के श्रीगङ्गानगरस्थान् डॉ. सत्यव्रतमहाभागान् प्रति प्रेषितं पत्रे तेषां पण्डितवर्याणां पाण्डित्यप्रशंसां कुर्वद्भिरेभिरुत्तरार्धे प्रस्थापिता पङ्क्तिः पूर्वाधं चिन्तयितुं प्रेरयति तद्यथा "जयन्ति ते.....।"[९] अत्रस्थो भावप्रभावो महोदयानां सुभाषितप्रीतिं दर्शयति।

अग्रे च मान्यानां महोदयानां महाकाव्यानां विशिष्टमध्ययनं प्रतीयते। यथा तैः २४/०८/१९७५ बैंकाकनगराद् डॉ. कृष्णलालमहाभागान् प्रति प्रेषिते पत्रे तदनुमीयते।

दूरस्थितो मातृभुवः प्रियायाः गतो वियोगं स्वजनेन चापि।
नयामि कालं स्वमहं कथञ्चिद् अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः॥

---

[७] यथेच्छा भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति। तरुच्छाया तोयं यदपि तपसां योग्यमशनं फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः॥ उत्तररामचरितम् २/१

[८] सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम्। आमोदो नहि कस्तूर्याः शपथेन विभाव्यते॥ सुभाषितरत्नभाण्डागारम्, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली पृ.४५/२९

[९] जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः। नास्ति येषां यशः काये जरामरणजं भयम्॥ नीतिशतकम् श्लोक-२८ अक्षयवट प्रकाशनम्

अत्र नैषधीयचरितमहाकाव्ये[१०] नलगुणान् वर्णयतो हर्षस्य स्मृतिः सहजं स्थानं प्राप्नोति विद्वदौषधं नैषधमपि मान्यवरैः नितान्तमास्वादितमिति प्रसङ्गोऽयं प्रमाणीकरोति। ०७/०३/१९८५ दिनाङ्के शर्मण्यदेशस्थ प्रो. श्तीतन्क्रंनमहाभागान् प्रति प्रेषिते पत्रे रचितं पद्य यथा-

अभ्यासपात्रं समपेक्ष्यते तान् निबद्धवस्तुप्रथने गरीयः।
तेनाद्वितीयं भवतां यशः स्याद् यशो धनानां हि यशो गरीयः॥

अत्रापि रघुवंशमहाकाव्यस्य[११] स्मृतिर्निरन्तरं जायते, तथा च ११/०६/१९८७ दिनाङ्के शर्मण्यदेशस्थदयूबिंगननगरात् डॉ. रामकरणशर्ममहोदयान् प्रति प्रेषिते पत्रे पद्यमिदं पूज्यपादैः रचितं यथा –

मधुरा स्मृतयो नैका मथ्नन्ति मम मानसम्।
तेषां मदेकपुत्राणां मयि स्नेह : परोऽभवत्॥

अत्र न सर्वत्र परं चन्द्रमसि लक्ष्म इव शोभमानं मदेकपुत्राणाम् इति पदं नैषधीयचरितस्य[१२] नलहंससंवादस्मृत्यास्वादं ददाति। तदनन्तरं २६/०८/१९८२ दिनाङ्के बैंकाकतो डॉ. कृष्णलालमहाभागान्प्रति लिखिते पत्रे एकं पद्यमित्थं वर्तते। यथा –

यात्येकतोऽस्तशिखरं यदि धर्म एकस्तत्स्थानमापतति निश्चितमन्य एव।
धर्मद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाभ्यां पूर्वस्तिरस्क्रियत इत्यतिकष्टदायि॥

इत्यत्र महाकविकालिदासकृतस्य अभिज्ञानशाकुन्तलस्य[१३] चतुर्थाङ्कगतं कण्वशिष्यकृतं प्रभातवर्णनं स्मर्यते।

एवञ्च २४/०५/१९९० दिनाङ्के बैंकाकतो डॉ. कृष्णलालमहाभागान् प्रति प्रेषिते पत्रे रचितं पद्यं यथा -

कार्यं महत्तेन समाप्तिमेता मया कृतं ......।
श्रान्तोऽप्यहं तेन नवो भवेयं क्लेशः फलेनातनुते नवत्वम्॥

---

[१०] *अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्त्रः प्रणयन्नुपाधिभिः। चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम्॥ नैषधमहाकाव्ये १/४*

[११] *निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिवाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत्। अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद् यशोधनानां हि यशो गरीयः॥ रघुवंशम् सर्ग -१४/३५*

[१२] *मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी। गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन् अहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि नो॥ नैषधमहाकाव्यम् १/१३५*

[१३] *यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतोऽरूणपुर : सर एकतोऽर्कः। तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवात्मदशान्तेरेषु॥ अभिज्ञानशाकुन्तलम् अ. ४/२*

अत्रापि महोदयैः कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य[१४] पार्वतीभक्तिप्रसङ्गः स्मर्यते तत्र सहजं साम्यं दर्शयित्वा महाकाव्याभ्यासोऽपि दृष्टिं प्रापितः। दृष्टिं

अनन्तरं पश्यामश्चेत् अभिभाषणपद्येषु कश्चित् श्लोक इत्थं रचितः।

इति जातः परो मोदः सन्तोषश्चातुलो मया।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा।

अत्र रघुवंशमहाकाव्यस्य[१५] प्रथमसर्गाभ्यासः स्मृतिं नन्दति।

तत्रैव पुनरेकं पद्यमित्थं वर्तते यथा –

पुराणमित्येव न साधुसर्वं न चापि सर्वं नवमित्यवद्यम्।
इत्येव सञ्चिन्त्य कवेर्वचोऽहं नूलाः कृती द्रष्टुमभूवमुत्कः॥

पूर्वपद्ये महाकविकालिदासरचितं मालविकाग्निमित्रम्[१६] स्मृत्वा तस्मै कवये स्मारणाञ्जलिरेव पद्यकाव्येन दत्त इति प्रतिभाति।

०७/०३/१९८५ दिनाङ्के शर्मण्यप्रदेस्थ प्रो. श्तीतन्क्रॅनमहोदयान् प्रति पाठिते पत्रे श्लोकोऽयं दृष्टिसृष्टिं प्राप्तः यथा –

शक्तिञ्च नैपुण्यमयापि लोकशास्त्रादिकावेक्षणतः प्रजातम्।
काव्यज्ञशिक्षाभ्यसनं च विज्ञाः काव्यस्य हेतुं समुदीरयन्ति॥

अनेन पद्येनेदं तैः दृढीभूतं वा प्रमाणं दत्वा प्रमाणीकृतं यत् तेषां न केवल सुभाषितेषु रसः न वा महाकाव्येष्येव प्रीतिः, न वा रूपकेष्वेव विशेषानुरागः, न वा श्रीमद्भगवद्गीताकाव्येषु धर्ममर्मवत्स्वेव ग्रन्थेषु गहना गतिः परं काव्यप्रकाशतुल्येषु[१७] कठिनेषु लाक्षणिकग्रन्थेष्वपि नवनीतपिण्डेषु लोहयष्टेरिव सहज सरलः प्रवेशः निर्व्याजः स्नेहश्च वर्तते। एतेषां सरलातिसरलं कठिनातिकठिनं काव्यरचनापाण्डित्यं विलोक्य वारं वारं श्लोकोऽयं स्मरणमार्गं रुणद्धि यथा –

साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती।

---

[१४] *अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलो। अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते॥ कुमारसम्भवम् ५/८६*

[१५] *तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः। हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा॥ रघुवंशम्-१/१०*

[१६] *पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्। सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥ मालविकाग्निमित्रम् अङ्क-१/२*

[१७] *शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥ काव्यप्रकाशः १/३*

शय्या वाऽस्तु मृदुत्तरच्छदवती दर्भाङ्कु रैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्यारतिर्योषिताम् ॥[१८]

एवं काव्यपठनावसरे हर्षकविः सहर्षं स्मर्यते तर्हि क्वचिच्च जयदेवस्योक्तिः पत्रकाव्यैः चरितार्थीक्रियते। यथा-

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते।
यैः कान्ताकुचमण्डले कररुहाः सानन्दमारोपिताः
तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भदलने नारोपणीया शराः ॥[१९]

एवमत्र पत्रकाव्यमाध्यमेन पण्डितप्रवरैः श्रीसत्यव्रतशास्त्रिमहोदयैः स्वकविकर्मपरिचयोऽपि दत्तः। सामान्यतया यदा वयं पत्रलेखनं कुर्मस्तदा सामान्याः सामाजिका व्यावहारिका एव विचारा मानसमारुह्य मतिं कुण्ठितां कुर्वन्ति, कूर्म इव संकोचमायाति विचारवृन्दं परमेतेऽत्रापवादीभूताः तेषां काव्यानि पत्रेष्वपि सहजां गतिं कुर्वन्ति। तेषां पत्राणि यदा वयं पठामस्तदा महाकाव्यफलानां मिश्ररसपानमिवानुभूतिं कुर्मः। महानुभावानां चरणयोर्मयाऽप्येकं पद्यपुष्पं सप्रणामं प्रस्तूयते।

सूत्रैः स्वजीवनपटः पदजैः पदज्ञैः संसूत्रितो निखिलकोशलकर्मपूर्णः।
शास्त्रं समस्तमपि चिन्तितवान् स शास्त्री वृद्धौ गुणे हि सततं विहितः प्रयत्नः ॥

शास्त्रार्थचिन्तनपरं कविकर्मरक्तं श्रीहर्षमाघजयदेवसमं कवीन्द्रम्।
सत्यव्रतं हि सततं नतमस्तकस्सन् भोगायताऽमृतकविः प्रणमत्यमन्दम् ॥

सन्दर्भग्रन्थाः

१. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः। २. रघुवंशमहाकाव्यम्। ३ . श्रीमद्भगवद्गीता।
४. हितोपदेशः। ५. सुभाषितरत्नभाण्डागारः ६. उत्तररामचरितम्
७. नीतिशतकम् ८. नैषधमहाकाव्यम्। ९ . अभिज्ञानशाकुन्तलम्
१० . कुमारसम्भवम् ११. मालविकाग्निमित्रम्। १२. काव्यप्रकाशः।
१३. कुवलयानन्दः।
१४. पत्रकाव्यम्, सत्यव्रतशास्त्रिप्रणीतम् प्रकाशन ईस्टने बुक लिंकर्स ५८२५, न्यू चन्द्रवल जवाहरनगर, दिल्ली ११०००७

~~~~~~~~~~~

[१८] *संस्कृतसाहित्येतिहासः पृ-१३०*
[१९] *संस्कृतसाहित्येतिहासः पृ-५६*
~~~~~~~~~~~